

Elena Marushiakova a Vesselin Popov (eds.)

Roma Voices in History: A sourcebook

Leiden: Brill/Schöningh, 2021, 1068 s. ISBN: 978-3-657-70518-4, DOI: <https://doi.org/10.30965/9783657705184>

Kniha *Roma Voices in History* je publikací přelomovou pro poznání historie Romů v první polovině 20. století v regionu střední a východní Evropy a Balkánu. Přelomovost tohoto počínu spočívá v několika ohledech: vůbec poprvé a v takovém rozsahu představuje společensko-politické ambice a aktivity konkrétních Romů v této části Evropy v meziválečné době. Činí tak na základě pramenů dominantně romské provenience, které veřejnosti zpřístupňuje jak v původním znění a zápisu, tak i v anglickém překladu. Žádný podobně komplexní pohled na určité období dějin Evropy zohledňující Romy jako dobové spoluaktéry dosud takto rozsáhle zpřístupněn nebyl.

Publikace vyšla jako první knižní výstup ambiciózního výzkumného projektu Roma Interbellum (ERC Advanced Grant), který Elena Marushiakova a Vesselin Popov vedli v roce 2016–2021. Později na ni navázaly další dva stejně zaměřené svazky vydané u stejného vydavatele. Ty téma romské meziválečné emancipace prezentují stejně panoramaticky, byť na jinak vymezené ploše. Kniha *Roma Writings* (Roman, Zahova, Marinov 2021) představuje romské literární texty a periodické publikace vydávané v meziválečné době jako produkci související s emancipací a participací Romů na dobovém kulturním i společensko-politickém životě (viz recenze Jekatyeriny Dunajejvy v *RDŽ* – Dunajejva 2022). Kniha *Roma Portraits in History* (Marushiakova, Popov 2022) přináší portréty konkrétních lidí, kteří se na romském emancipačním hnutí v jednotlivých zemích dané části Evropy podíleli, a dobovou a místní kontextualizaci jejich vizí a aktivit. Zahrnuje hlavní hybatele, ale i lokální aktéry, a to včetně ženských postav tohoto hnutí. Všechny tři knihy publikovalo nakladatelství Brill v režimu *open access*, jsou tedy na jejich webových stránkách volně zadarmo dostupné.

Z těchto aktivit pak vyrostla další spolupráce s nakladatelstvím Brill, v rámci kterého vznikla ediční řada zaměřená na prezentaci historie a kultury Romů, nazvaná „Roma History and Culture.“ Od roku 2023 v ní vycházejí publikace zaměřené právě na představení a zpřístupnění pramenů k poznání historie Romů. Výsledkem projektu Interbellum a práce Eleny Marushiakové a Vesselina Popova jako jeho manažerů tak nejsou jen akademické texty a bezprecedentní množství nově zpřístupněných pramenů, ale i významné rozšíření publikačních platform, na kterých zavedená vědecká nakladatelství poskytují prostor romistickému výzkumu.

Celá kniha je strukturovaná do dvanácti kapitol věnovaných vývoji v jednotlivých meziválečných národních státech střední, východní a jihovýchodní Evropy, jež postupně vznikaly jako nástupnické státy rozpadnuvších se říší – Osmanské říše, carského Ruska a Rakouska-Uherska. První kapitola je věnovaná vůbec prvním dokladům o etnicko-emancipačním smýšlení některých Romů ještě v době existence těchto říší. Následují kapitoly věnované hnutím Romů: v Bulharsku (dokumenty z let 1905–1934, resp. 1957 a 1984 – memoáry Šakira Pašova a vzpomínka Vasila Čakmakova; zpracovali Elena Marushiakova a Vesselin Popov, s. 33–179), v Jugoslávii (dokumenty z let 1922–1939; zpracovali Danilo Šarenac a Sofiya Zahova, s. 180–250), Řecku (dokumenty z let 1915–1939; zpracovali Lambros Baltiotis a Vassilis Koutsoukos, s. 251–263), Turecku (dokumenty z let 1924–1943, resp. 2011 – nekrolog Zehry Kosovy; zpracovali Nurşen Gürbogã, Egemen Yilgür, Elena Marushiakova a Vesselin Popov, s. 264–305), v Rumunsku (dokumenty z let 1919–1940; zpracovali Petre Matei, Ion Duminica, Raluca Bianca Roman, Iemima Ploşcariu, Viktor Shapoval, s. 306–466), v Maďarsku (dokumenty z let 1923–1937; zpracoval Tamás Hajnáczy, s. 467–548), v Československu (dokumenty z let 1921–1939; zpracoval Pavel Baloun, s. 549–598), v Polsku (dokumenty z let 1921–1937; zpracovala Alicja Gontarek, Adam Bartosz, Natalia Gancarz, Elena Marushiakova a Vesselin Popov, s. 599–650), v Litvě (dokumenty z let 1932–1937; zpracovala Ieva Tihovska, s. 651–673), ve Finsku (dokumenty z let 1907–1929; zpracovala Raluca Bianca Roman, s. 674–694) a v Sovětském svazu (dokumenty z let 1924–1938; resp. 1952–1964 – [auto]biografie několika protagonistů sovětského romského hnutí; zpracovali Oleksandr Bielikov, Natalia Bielikova, Elena Marushiakova a Vesselin Popov, s. 695–1008).

Jednotlivé kapitoly předestírají v chronologicko-tematických podkapitolách výběr z pramenů dostupných pro daný stát. Prezentují nejprve přepis pramene v původním jazyce a zápisu, po němž následuje překlad do angličtiny a editorské poznámky a vysvětlivky. Každou podkapitolu uzavírá autorský komentář, některé kapitoly jsou ošetřené i závěrečným autorským komentářem nebo doplňujícím komentářem editorů. Cenné jsou také dva seznamy literatury uvedené v přílohách. V první řadě jde o seznam knih publikovaných v romštině v celé sledované části

meziválečné Evropy (Rumunsko, Bulharsko, ČSR, Estonsko, Finsko, Litva, Rumunsko, SSSR, Jugoslávie). Dominuje mu právě sovětská produkce, za české země v něm figuruje překlad Skutků apoštolských do moravské romštiny z roku 1936, na kterém pracoval mladý Antonín Daniel z Oslavan, budoucí významný představitel Svazu Romů (detailněji viz Závodská 2018). Důležitý je také seznam celkem 22 dobových romských časopisů a novin, vydávaných v romštině a/nebo místních neromských jazycích (Bulharsko, Finsko, Jugoslávie, Maďarsko, Osmanská říše, Rumunsko, SSSR). Co se týče hnutí Romů v meziválečné Evropě, zjevně k němu existuje obrovské množství pramenů a až monumentální pokus o jejich zprostředkování v knize *Roma Voices in History* je skvělou službou pro všechny, kdo se spojenými tématy zabývají, nebo o nich učí.

Publikace je natolik obsáhlá (přes 1000 stran textu), že zde není možné představit všechny její teritoriálně strukturované kapitoly. Jejich charakter se zde pokusím ilustrovat na kapitole věnované Československu, ke kterému se i časopis *Romano džaniben* a jeho čtenářstvo nejčastěji vztahuje. Autorem této kapitoly je Pavel Baloun. Československý oddíl nabízí v podkapitole nazvané „Naming and labelling of Roma“ prameny referující o snaze konkrétních Romů bránit se před snahou obcí, ve kterých žili, o jejich vysídlení (Ludkovice, 1921, a Čížová, 1939). Prameny souvisejí s tématem vyjednávání domovské příslušnosti, sledované i jinými badateli pro další obce v českých zemích, a s tématem vymahatelnosti práva pro Romy v první československé republice, kterému se dosud věnoval právě Pavel Baloun (2022). Tímto směrem je i veden jeho komentář k této podkapitole. Zevrubnější debatě o pojmenová(vá)ní a označování Romů, naznačené v názvu podkapitoly, zde není věnováno moc prostoru, jakkoli se i k tomuto tématu oba dokumenty zajímavým způsobem vztahují. V kapitole nazvané „Schooling of the Roma“ jsou zařazené dva dopisy adresované prezidentu republiky týkající se podpory zaškolování romských dětí (jejich existence je známá i z dřívějších prací): dopis Jana Daniela z Petrova z r. 1923 a kolektivně formulovaný dopis Romů z Užhorodu z roku 1926, přičemž Baloun zpochybňuje právě zapojení místních Romů do jeho formulování a problematizuje dřívější obraz založení a fungování (segregované) užhorodské školy výhradně jako pozitivního výrazu péče o romské obyvatelstvo v době první republiky. Kapitola „Associations“ pak míří přímo k tématu konkrétních (sebe)organizačních aktivit. Představuje dokumenty vztahující se ke třem různým romským a pro-romským spolkům, které byly všechny místně svázané s východním Slovenskem, resp. přímo s Košicemi (viz např. Jurová, Zupková 2007) – „Spoločnosť pre štúdium cigánskej otázky“ (zal. 1931), „Lavutarisz – kultúrny a sociálny spolok Cigánov na Slovensku“ (zal. 1936) a „Unie československých cigánských hudebníků pro Č.S.R.“ (pokus o založení 1927).

Výběr ukazuje, že zatímco o spolkové činnosti Romů a Sintů na meziválečném Slovensku je možné nějaké – byť lokálně omezené – informace shromáždit, o hnutí Romů v českých zemích není pro dané období známo téměř nic.

Jedinou zmínkou o formování sebeorganizace v Čechách tak zůstává poznámka Josefa Serinka k (nezdaru) pokusu o organizaci shromáždění zástupců Romů v Teplicích s mezinárodní účastí (Serinek, Tesař 2016, 1: 37). Jinou možnost vhledu do společensko-politického dění mezi Romy v českých zemích nabízí text Markéty Hajské v tomto čísle *RDž*. Co se týče Moravy, je jedinou známou spolkovou činností působení romského divadelního sdružení ve Strážnici (viz text Lady Víkové a Dušana Slačky v tomto čísle *RDž*). Pokud byla ale tématem knihy širší společenská participace Romů, nabízelo by se věnovat se například tématu Romů a Romek studujících na meziválečných středních, případně i vysokých školách (Tomáš Holomek, Antonín Daniel, Anna Danielová), nebo přímo činnosti Antonína Daniela spojeného s veřejným používáním romštiny a spoluprací s časopisem *Journal of the Gypsy Lore Society* (viz Závodská 2018). Bylo by zajímavé vědět, jaký editorský záměr vedl k vyloučení těchto momentů z koncepce československé kapitoly, a jaké další oblasti případně autor a editoři zvažovali, když koncepci kapitoly promyšleli.

Základní perspektivou je důraz na představování Romů v historii nejen jako členů etnické skupiny, se kterou se identifikovali/byli identifikováni, ale i jako členů daných místních společností, souznějících se zájmy a problémy společenských skupin definovaných jinak než na základě etnicity. Tyto dvě polohy společenského aktivismu představují Marushiakova s Popovem jako dvě základní „dimenze existence Romů“. Tímto způsobem se vymezují proti exotizujícímu obrazu komunit Romů jako sociálně izolovaných, do sebe uzavřených společenství, a také od toho, co nazývají „Romo-centricým pohledem“ určité části romistické produkce, která různé fenomény sleduje s výhradním zaměřením na Romy bez zohlednění širšího kontextu. Emancipační hnutí Romů v meziválečné Evropě tedy chápou ve smyslu ustanovování Romů jako kolektivních aktérů v národních historiích jednotlivých sledovaných států. Projevovalo se zakládáním vlastních reprezentací hájících zájmy a práva Romů jako skupiny a usilujících o narovnání nerovné pozice Romů v místních společnostech a zároveň o uchování a rozvoj jedinečné etnicko-kulturní identity svého společenství. Autory ovšem stejnou měrou zajímá také dobová společensko-politická participace Romů a občanský rozměr jejich aktivismu, když upozorňují na spoluúčasť některých Romů na místních hnutích za národní osvobození, nebo jejich napojení na dobové komunistické hnutí.

Jedním z hlavních cílů knihy je zpřístupnit prameny vzniklé v kontextu společenské aktivizace Romů. Takové, u jejichž vzniku doboví romští aktéři a aktérky přímo stáli, nebo k němu nějak přispěli. Jde například o dopisy adresované různým zástupcům státní správy a dalším veřejným aktérům, stanovy zakládaných organizací, novinové, ale i policejní zprávy o jejich činnosti, pozvánky na veřejná shromáždění a reporty z nich, memoáry jednotlivých aktérů či jejich pozdější nekrology, ale zařazena je třeba i zpráva o přijetí zápisu romštiny, včetně romské abecedy zapsané azbukou (s. 710–712), nebo úvodník nově založených romských

novin *Romano lil* publikovaných v Bělehradě (s. 235–239). Vedle takových typů pramenů v knize nalezneme i rozhovor s neromským předsedou sdružení na podporu sociálního povznesení Romů na Slovensku zaměřený na představení činnosti dané organizace (s. 572–574). Na jednu stranu jasně popisuje zásadní limit působení dané organizace, jímž je odmítání československé neromské veřejnosti Romy mezi sebou přijmout, zároveň ale zprostředkovává vzhled do způsobu přemýšlení tohoto humanisticky založeného lékaře o Romech, ukotveného v dobové představě rasových hierarchií a diskurzu československé civilizační mise. I díky tomu pramenná část knihy nabízí sympaticky nuancovaný vzhled do způsobu přemýšlení různých aktérů o pozici Romů v daných společnostech a do dobových limitů rozvoje sledovaných emancipačních aktivit. To slouží jako významné připomenutí heterogenosti aktérů těchto hnutí, souvisejících s jejich lokální ukotveností ve fyzických hranicích států, ale i v myšlenkových hranicích místní debaty o Romech a její historické geneze.

Tato heterogenost se bohužel ztrácí v některých pasážích zejména shrnujících komentářů, kde jejich autoři přistupují na „psaní o Romech“ v poměrně homogenizujících kategoriích, i když se editoři knihy právě vůči tendenci některých romistů uchýlovat se k příliš zobecňujícím a nutně zavádějícím formulacím vymezují hned ve svém úvodním textu. Například v debatě týkající se tématu rezistence/odporu, kterou odvíjejí od textů Jamese Scotta (a odkazují se hned na čtyři jeho texty), tak bohužel i Marushiakova s Popovem přistupují na možnost představovat Romy jako jedolitou skupinu. V opozici k jejich obrazu jako skupiny, která je – řečeno se Scottem, jakkoli Scott v knize, na kterou citát odkazuje (Scott 2009), o Romech konkrétně nemluvil – „mistrem umění nenechat se ovládnout“ ve stejně homogenizujícím argumentu tvrdí, že „Romové se skutečně stali mistry nechat si vládnout,“ když „byli nejen po staletí schopni žít v podmínkách etnicky ‚cizích‘ států, ale dokonce byli schopni (alespoň do určité míry) přetvořit tyto státy do ‚svých‘“ (s. 1015). Stírá se tak síla jejich argumentu a pozorování, že obecným rysem sledovaných emancipačních hnutí bylo vyjednávání podmínek existence Romů jako místní menšiny vedené právě z občanských pozic. Texty romských aktivistů demonstrují vlastní integrální patření do struktur dané společnosti, včetně principů občanství, na kterém stavěli a ze kterého odmítali být vyloučeni. Tato teze by se mohla plněji rozvinout spíše v nuancovanější debatě o povaze rezistence/odporu a podmínkách a možnostech sebeidentifikace se státem jako strukturou, resp. strategiím vyjadřování loajality – v situaci, kdy představitelé Romů neměli k dispozici nic jiného než právě struktury dominantní neromské společnosti, a trvající na svém romství čelili mimo jiné neromským předporozuměním toho, co znamená „c*kanství“. Na druhou stranu právě díky tomu, že kniha zpřístupňuje konkrétní, lokálně ukotvené prameny, je ovšem možné polemiku o existujících interpretačních rámcích dějin Romů vést informovaněji a nuancovaněji.

Pozornost upoutá také editorský přístup k používání termínu „Roma/Romani“ a „G*psy“, kdy jsou to právě neromská apelativa, která textu knihy jako celku dominují. Jako většina historiků trvají i editoři (s. xxxi-xxxii) na používání neromských označení odvozených v evropských neromských jazycích od termínů „Athinganoi“ a „Aiguptoi“. Poukazují na fakt, že historicky označovala i jiné lidi nebo situačně naopak jen část těch, které by bylo možné z hlediska současného jazykového úzu označit za Romy. Jakkoli je tento historiografický argument platný, neměl by ovšem zastínit ještě jeden zásadní aspekt používání apelativních termínů v dobových pramenech – utváření a udržování negativní sociální konotace a kategorizace Romů v rámci společenských mocenských hierarchií. V realitě psaní o dějinách Romů proto není tak jednoduché se vyrovnat s odpovědností vůči autentické reprodukci dobových pramenů a zároveň se s odpovědností distancovat od reprodukce společensky problematických kategorizací Romů.

Problém s volbou adekvátního označení Romů jako aktérů dějin vyvstává u této knihy o to víc, že mapuje romská emancipační hnutí, jejichž romští aktéři se ke své etnicitě jako pozitivní hodnotě hlásili. Není tedy pochyb, o kom prameny mluví – jde o etnicky definované členy společenství v současnosti označované za Romy. Ovšem i když se doboví aktivisté k romství jako svojí identitě hlásili, pokud svoje texty psali v neromských jazycích, používali pro svoje sebeoznačování neromských apelativ. Část z nich terminologickou otázkou patrně vůbec neřešila, ale určitá část v knize prezentovaných pramenů ukazuje, že někteří z nich považovali neromská apelativa za problematická. Protože ale použití vlastních identifikačních termínů nebylo vůbec samozřejmostí dobové veřejné komunikace, řešili tento problém i tak, že se terminologickému tlaku sice podvolili, ale alespoň na některých místech svých textů se vymezili proti negativním konotacím používaných apelativ. Je obtížné vždy jednoznačně tyto momenty identifikovat a interpretovat záměr pisatelů, je ale produktivní je jako naznačení vedoucí tímto směrem nepřehlížet. Naopak například mezi aktivisty v Rumunsku se již ve třicátých letech ustálilo právě používání autonyma Rom. Zatím nejstarší apel na používání autoetnonyma Rom pochází z r. 1907 z Finska (s. 674–675). V úvodníku časopisu *Kiertolainen* vydávaným finskou misijní organizací soustřeďující se na práci s a mezi Romy ho zformuloval v opozici proti finskému apelativu „Mustalainen“ Oskari Jalkio. Jak uvádí autorka kapitoly knihy věnované Finsku, Raluca Bianca Roman, Jalkio byl neromský pastor mluvící romsky, zakladatel zmíněné misijní organizace, která ve svých aktivitách dávala jistý prostor Romům jako lidem, na jejichž názoru záleží, a podporovala i výuku romštiny – sama ve svém názvu ovšem Jalkiem problematizovaný termín nesla (s. 676–678). Finské apelativum znamená doslova „černý“, resp. „člověk tmavé pleti“, je tedy konstruované jinak než obě apelativa nejběžněji používaná v jiných částech Evropy, ale vzhledem k jeho společenským konotacím je možné ho považovat za ekvivalentní (s. 675). Hned v úvodu svého textu zprostředkovává Jalkio jasný postoj Romů, se kterými byl v kontaktu, k jejich

označování ve finštině, evidentně sdílený částí Romů napříč stoletími: „Romové často říkají: ‚Když slyšíte slovo Mustalainen [G*psy, c*kán], bolí to jako rána nožem.‘“ Můžeme se ptát, kteří Romové ve kterých částech Evropy tento postoj sdíleli, kdy a jaké měli prostředky a podmínky, aby ho veřejně vyjádřili, získali pro něj pochopení a podporu a tuto praxi začali měnit. A lze si také klást otázku, co toto poznání znamená pro promýšlení apelu na neredukování jazyka pramenů a dobového myšlení a jak jinak nasvětluje volbu jazyka v historických textech.

Kniha bohužel nedává příliš uspokojivou odpověď na to, jak se s těmito nálezy a dilematy vyrovnávat. Problém používání dobového jazyka v parafrázích a analýze dobového myšlení řada autorů jiných publikací řeší například uvozovkami, tento přístup se však v knize *Roma Voices in History* neobjevuje – jakkoli různí autoři v knize uvozovky jako upozornění na citaci, nebo i distanci občas používají, neromská apelativa v nich stojí zřídka. Z textu knihy vyplývá, že přihlášení se k odpovědnosti nezakreslovat jazyk pramenů činí použití neromských apelativ zdánlivě neproblematickým všude, kde je možné ho odůvodnit právě autenticitou reprodukce. Paradoxně pak zůstává nevyjasněná otázka, kde je potom vůbec místo pro použití termínu „Rom“. Úvodní text editorů k tomu uvádí, že se vyskytuje v autorských komentářích „podaných z dnešní perspektivy, ve kterém je [popisované emancipační hnutí] chápáno jako fenomén, který se nadále vyvíjí.“ V komentářích editorů je zřejmé, že se o výše uvedené odlišení používání romských a neromských termínů konzistentně snaží, místy se ale i v těchto textech objevují pasáže, které naznačují přijatelnost zaměnitelnosti obou termínů v současnosti (ve prospěch apelativa). Například při debatě o vlivu komunistického hnutí na sledované procesy tak autoři ve stejném odstavci mluví o tom, že „v SSSR cikánští aktivisté vepisovali svoje vize do obecného ideologického diskurzu“ a zároveň konstatují, že i „v jiných státech daného regionu [...] byli vedoucí romští aktivisté s komunistickým hnutím spojeni“ (s. 1012–1013). Někteří z autorů problém přenosu dobového jazyka do jejich současných komentářů neřeší vůbec (viz například paralelní používání obou termínů v kapitole k Rumunsku v komentářích P. Mateiho nebo I. Duminici – s výjimkou textů, vztažených k pramenům, které samy označení Rom používají). V československé kapitole se zase setkáváme s tím, že zatímco v názvech jednotlivých podkapitol je použit termín „Rom“, v komentářové části se s ním setkáme jen zřídka, nebo také vůbec. Pavel Baloun ale na problém používání apelativ alespoň upozorňuje distancující se formulací „takzvaní“ nebo „označování za...“.

Celkový dojem ze způsobu zacházení s apelativními termíny napříč celou publikací budí rozpaky. Jistá míra reprodukce dobového jazyka je nevyhnutelná, ale její nadužívání zejména v situaci, kdy není možné se spolehnout na uvozovky jako upozornění na vyjádření odstupu od negativně konotovaného užívání konkrétních jazykových prvků, může vyznít i jako legitimizace používání stigmatizujících termínů. Spoléhat na to, že si čtenář při každém výskytu apelativa

uvědomí, že tak autoři jen poukazují na dobový termín a jeho potenciálně širší či užší dobový obsah, je problematické. Nabízí se i otázka, do jaké míry kdo z badatelů toto téma vůbec jako problém pocítuje. Inspirována přednáškou Margarety Matache v Praze v roce 2024, sama nyní spolu s jinými badateli experimentují – jak je vidět i z výše uvedeného textu – s možností vyjadřovat distancování se od stigmatizujících termínů pomocí hvězdičky. To umožňuje odlišovat použití uvozovek jako neutrální označení citace dobového jazyka od upozornění na odstup od jazyka negativně zatíženého. Zároveň se ve svých textech snažím ještě pečlivěji zvažovat, kdy je skutečně nutné neromská negativně konotovaná apelativa používat, s výjimkou přímé citace pramenů.

Výše uvedená rozprava nad některými aspekty knihy *Roma Voices in History* ovšem nijak nezpochybňuje, že představuje významný milník v historii psaní dějin Romů, kdy poznání historie z perspektivy romského aktérství, tolik prosazovaného právě v současné době, posouvají do počátku 20. století. Představuje základní pramennou publikaci pro lidi věnující se historii Romů v Evropě, ale i nedocenitelný zdroj materiálu pro využití v badatelsky zaměřené výuce. Právě proto, že se jedná o knihu tak významnou, je ale důležité se ptát, jaké druhy dalších inspirací nebo naopak problémů spojených se psáním dějin Romů přináší, a dále o nich debatovat.

Helena Sadílková¹

¹ Helena Sadílková je vedoucí Oddělení romistiky ÚESEBS FF UK. E-mail: helena.sadilkova@ff.cuni.cz

Literatura:

- Baloun, P. 2022. *Metla našeho venkova!: Kriminalizace Romů od první republiky až po prvotní fázi protektorátu (1918–1941)*. Praha: Scriptorium.
- Dunajeva, J. 2023. Dekolonizace produkce vědění. Kritický obrat v romistických studiích. *Romano džaniben* 30 (1): 107–117.
- Dunajeva, J. 2022. Raluca Bianca Roman, Sofiya Zahova, Aleksandar Marinov (eds.): Roma Writings: Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II. *Romano džaniben* 29 (2): 139–143.
- Jurová, A, Zupková, E. 2007. Rómovia v Košiciach v 1. ČSR v kontexte doby i regiónu (1918–1938). *Bulletin MRK* 16: 105–111.
- Marushiakova, E., Popov, V. (eds.). 2022. *Roma Portraits in History*. Leiden: Brill/Schöningh. Dostupné z: <https://doi.org/10.30965/9783657705191> [cit. 12. 9. 2024.]
- Roman, B. R., Zahova, S., Marinov, A. 2021. *Roma Writings*. Leiden: Brill/Schöningh. Dostupné z: <https://doi.org/10.30965/9783657705207> [cit. 12. 9. 2024.]
- Scott, J. C. 2009. *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Serinek, J., Tesař, J. 2016. *Česká cikánská rapsodie, I. svazek*. Praha: Triáda.
- Závodská, M. 2018. Žákovská a studentská léta učitele Antonína Daniela. *Romano džaniben* 25 (1): 59–92.